

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

129:2. 2009

En mångsidig analys av spelregler på arbetsmarknaden under mellankrigstiden

Tobias Karlsson *Downsizing: personnel reductions at the Swedish Tobacco Monopoly, 1915–1939*, Lund studies in economic history 47 (Lund: Lunds universitet, 2008). 329 s.

Tobias Karlsson behandlar i sin avhandling personalnedskärningar vid Svenska Tobaksmonopolet under mellankrigstiden. Frågeställningen är intressant och viktig. Arbetsmarknadsforskningen hör också till ett av de centrala områdena inom det ekonomisk-historiska fältet. Arbetet berör klassiska teman inom arbetsmarknadsforskningen som insider–outsider-problematik, interna arbetsmarknader, samt, inte minst, frågan om genus och arbete.

Tobias Karlsson har valt ett mikro- eller företagsperspektiv, även om Svenska Tobaksmonopolet som ett statligt monopol också representerade en hel bransch. Detta mikroperspektiv är relativt ovanligt i arbetsmarknadslitteraturen, men mycket välkommet. Som Karlsson själv påpekar kan vi inte förstå hur arbetsgivarna och fackföreningarna agerar och fungerar vid stora nedskärningar om vi inte djupstuderar de företag som i praktiken genomför personalnedskärningarna. Mikroperspektivet möjliggör också en detaljerad analys av orsakerna till personalminskningarna, av diskussionerna som föregick besluten, och även av själva nedskärningsprocessen och dess konsekvenser. Vi får från Karlssons forskning i företagets och fackets arkiv intressanta insikter om besluts- och läroprocesser inom företaget och inom tobaksarbetarnas fackförening. Samtidigt är han också på ett förtjänstfullt sätt medveten om de begränsningar hans studie av ett enda bolag, och dessutom ett statligt monopol, sätter på resultaten.

Karlssons främsta målsättning är att studera hur bolagsledningen i Tobaksmonopolet genomförde personalnedskärningar då bolaget stod inför en nedgång i personalbehovet eller – som han uttrycker det – arbetsbrist, till följd av 1920-talskrisen. Dessutom genomgick monolet en mera permanent minskning i arbetskraftsefterfrågan främst inom cigarrtillverkningen, som en följd av att den tekniska utvecklingen i branschen var snabb samtidigt som konsumenternas preferenser förändrades och efterfrågan på cigarrer stagnerade. Cigaretterna blev i stället allt mer populära i början av 1900-talet.

Karlssons ställer tre huvudfrågor, nämligen i) hur nedskärningarna i personalen genomfördes i praktiken och varför bolagsledningen valde just de metoder man tillgrip; ii) hur arbetarna klassificerades och grupperades vid nedskärningarna och hur nedskärningarna påverkade personalsammansättningen, vilka argument och motiveringar bolagets ledning framlade för sina beslut, samt vilka konsekvenserna var för arbetarna; iii) hur själva beslutsprocessen såg ut, vem som fattade besluten,

samt hur formella och informella normer och regler inom bolaget och på arbetsmarknaden överlag påverkade dessa beslut. Förekom det till exempel friktioner inom företaget och i förhållande till facket om besluten eller om processen?

De teoretiska infallsvinklarna i Karlssons arbete är många. Karlsson kombinerar insider-outsider-teorier, interna arbetsmarknader och teorier om kö, implicita kontrakt med tankar om rättvisa – "fairness" – på arbetsmarknaderna. Dessa kompletterar han med humankapital- och agent-principal-teorier. Karlsson inkluderar dessutom genomgående ett demografiskt synsätt och ett genusperspektiv i analysen: frågor om arbetarnas kön, ålder, civilstånd och anställningstid i företaget beaktas föredömligt som viktiga förklarande faktorer. Genusperspektivet är speciellt intressant i denna bransch. Tobakstillverkningen var en kvinnodominerad bransch, samtidigt som eliten bland arbetarna – de yrkeskunniga cigarrtillverkarna – främst var män. Å andra sidan drabbades dessa yrkeskunniga arbetare värst av krisen, då den tekniska utvecklingen just inom cigarrtillverkningen var snabb och den tidigare hantverksbetonade tillverkningen mekaniserades. Ofta medför ju en snabb teknisk utveckling att rutinartade arbetsuppgifter försvinner, men här såg utvecklingen lite annorlunda ut.

Karlssons empiriska material är omfattande och mångsidigt och han har utnyttjat både företagets och tobaksarbetarfackets arkiv. Eftersom bolaget var ett statsbolag har han även sökt sig till källor som ger en bild av den politiska debatten som fördes kring personalnedskärningarna. Som en följd av att han haft tillgång till material från olika parter, kan han på ett intressant sätt belysa de diskussioner som förts mellan arbetsgivarnas och fackets representanter, studera eventuella konflikter som uppstod och hur de båda parterna svarade på den andra partens strategier och uttalanden. Karlsson har också utnyttjat ett omfattande kvantitativt material över arbetarna i bolaget. På grundval av personuppgifterna för arbetarna i en av Tobaksmonopolets fabriker, Malmö Cigarrfabrik, konstruerar han dessutom en omfattande databas. Med hjälp av detta material genomför han en kvantitativ analys över sannolikheten för olika personalgrupper att bli uppsagda och fogar intressant tilläggsinformation till den kvalitativa analysen.

Arbetet består av 11 kapitel, där det första utgör en inledning där arbetets syfte, frågeställning, material och begränsningar presenteras. Kapitel 2 ägnas åt de teoretiska och begreppsliga referensramarna och åt för avhandlingen relevant forskning på området. Kapitel 3 behandlar den svenska ekonomin och det svenska samhället under mellankrigstiden och speciellt faktorer som hade betydelse för problemen i Tobaksmonopolet, bland annat den ekonomiska krisen, rationaliserings- och moderniseringsideologier, kvinnornas förändrade roll i förvärvsarbetet samt framväxten av statsbolag och nationaliseringen av just tobaksindustrin. Kapitel 4 redogör för Tobaksmonopolet, dess organisation, dess arbetare och dess produktion i de delar som har betydelse för den fortsatta analysen. Kapitel 5 består av en genomgång av hur de ekonomiska kriserna och den tekniska utveck-

lingen påverkade arbetskraftsbehovet i Tobaksmonopolet och hur facket reagerade på de nedskärningsbehov som följde av de snabba förändringarna och de yttre chockerna.

Kapitel 6 behandlar beslutsprocesserna inför de stora nedskärningarna 1921 och 1927. Hur skulle man minska arbetsinsatsen, vem och vilka arbetare skulle gå och enligt vilka principer? Genom det unika material Karlsson har, bjuder kapitlet på en ytterst intressant läsning om de diskussioner som fördes inom ledningen och inom facket samt om de förhandlingar som fördes mellan båda parter. Speciellt kvinnornas svaga förhandlingsposition lyfts fram.

Kapitel 7 behandlar frågan om de modeller och principer för nedskärningarna bolaget tillgrip: valdes en nedskärning i antalet arbetstimmar per arbetare eller i antalet arbetare? Trots vissa nedskärningar i arbetstimmar per arbete var det i huvudsak personalnedskärningar som valdes, till skillnad från många andra branscher. Detta visar på att nedskärningsbehovet i huvudsak bedömdes som permanent. I kapitel 8 studeras hur nedskärningarna genomfördes i en specifik fabrik, nämligen Malmö Cigarrfabrik. Cigarrfabrikationen var den värst drabbade branschen och från Malmöfabriken finns ett unikt material att tillgå. Karlsson studerar hur personalnedskärningarna genomfördes och vilka effekter på arbetskraftens sammansättning detta hade. Inte förvånande var det unga och gamla som sades upp först. Även kvinnor avgick, men deras andel av arbetskraften förblev konstant.

Kapitel 9 studerar hur de olika nedskärningsfaserna i Malmö Cigarrfabrik genomfördes och vilken princip som gällde vid uppsägningarna. Karlsson fokuserar speciellt ledningens och fackets roll i förhandlingarna. Dessutom testar Karlsson med en logistisk regression risken att bli uppsagd för att se om de principer som man kommit överens om stämde i praktiken. Analysen visar att de uttalade principerna som bolagen statuerade inte alltid höll då uppsägningarna genomfördes. Regressionsanalysen som är väl genomförd och föredömligt presenterad, ger intressant tilläggsinformation till analysen och ökar argumentationens trovärdighet.

I kapitel 10 studeras i vilken utsträckning bolagsledningen betalade avgångsvederlag vid uppsägningarna. Principen med avgångsvederlag hade formellt införts vid bildandet av monopolet 1915 som en följd av det sociala ansvar som bolaget ansågs ha. Då monopolet upprättades genomförde man omfattande rationaliseringar av och konsoliderade tobakstillverkningen och man ville minska de negativa konsekvenserna från nedskärningarna. Beslutet om avgångsvederlag var i kraft under en femårsperiod, men även om ledningen år 1920 formellt frångick beslutet, visar Karlssons studie att bolaget även efter 1920 betalade kompensation till vissa grupper av arbetare. Karlsson studerar hur och vilka arbetare som kompensades, hur stora kompensationerna var och på vilka grunder man beviljade bidragen. Karlsson kan påvisa att kvinnor fick lägre vederlag än män, att vederlagen på 1920-talet krävde att arbetaren haft ett långt arbetsförhållande i Tobaksmonopolet och att äldre arbetstagare fick större vederlag än yngre.

I kapitel 11 går Karlsson över till att studera interna förflyttningar inom företaget. Det fanns en lång tradition i bolaget att arbetstagare flyttade mellan fabriker även om arbetsdelningen var relativt långt driven. De största överflyttningarna hade sannolikt ägt rum vid bildandet av monopolet 1915. Kapitel 12 sammanfattar de viktigaste resultaten och innehåller en uppsummerande diskussion.

Karlssons arbete bygger på en gedigen insikt i de olika teoretiska diskussionerna. Han har läst in sig på respektive område och – lika väsentligt – han förmår att på ett förtjänstfullt sätt utnyttja de teoretiska och metodiska redskap han har i sin vetenskapliga verktygslåda. Karlsson lyckas också väl beakta samtida och samverkande faktorer. De externa faktorerna, som 1920-talskrisen och 1930-talets depression, den förändrade efterfrågan på tobaksprodukter och importtrycket, kombineras med företags- och branschspecifika faktorer, främst den teknologiska utvecklingen och mekaniseringen av produktionen, men också de förändringar i arbetskraftens sammansättning och i förhållandet mellan arbetsgivare och arbetstagare som ägde rum.

Arbetet är också en analys över en längre tidsperiod och nedskärningen i arbetskraften studeras som en process; Karlsson framhåller själv att boken är en studie av beslutsprocesser. Men samtidigt är det också en studie av läroprocesser som ägde rum både hos bolagsledningen och hos arbetarna. Båda parterna har lärt sig om vilka konsekvenser olika modeller för nedskärningar fått och om hur den andra parten reagerat på besluten.

Karlsson lyckas genom ingående arkivstudier härleda vilka diskussioner som fördes inom företagets ledning, inom styrelsen och inom facket och bland arbetarna. Karlsson lyckas även följa upp arbetstagarnas respons på nedskärningsplanerna samt företagsledningens, ägarnas och politikernas balansgång mellan företagsekonomiskt motiverade och mera socialt motiverade lösningar i en tid av kris. Här är det naturligtvis bra att ha valt ett statligt monopol som forskningsobjekt.

Karlssons arbete bjuder på ett välkommet bidrag till litteraturen om praxis på arbetsmarknaden, om förhandlingssystemets institutioner och om rättvisa – "fairness". Resultaten bidrar till ny kunskap om hur personalnedskärningarna gick till i praktiken och har därför mycket att erbjuda den teoretiska diskussionen och den debatt som förs i dag. Karlsson visar att företagsledningen i Tobaksmonopolet använde sig av liknande redskap på 1920- och 1930-talet som företag i dag använder för att lindra de negativa konsekvenserna från uppsägningar och för att uppfattas som ansvarsmedvetna arbetsgivare. Läsaren av Karlssons avhandling får också god insikt i vad olika grupper i det svenska samhället ansåg som "rättvist" och hur samtiden ansåg att företagen skulle agera för att minska de sociala kostnaderna från uppsägningar.

Arbetet baserar sig på ett rikt källmaterial. Bearbetningen och analysen är i huvudsak väl genomförd och Karlsson håller en kritisk distans till materialet.

Avhandlingen bjuder på en mångsidig analys av ett komplext fenomen. Arbetet är välskrivet, klart och redigt uppställt och därför ett nöje att läsa.

Alla arbeten har emellertid också sina svagheter, och min roll som opponenter är väl att syna även dem. Som ofta är fallet med doktorsavhandlingar skulle arbetet ha vunnit på ännu en kritisk genomläsning så att vissa små onödiga stickspår kunde ha försvunnit. Arbetet är också något framtungt. Vi får vänta väldigt länge på själva analysen. Detta är ju vanligt i doktorsavhandlingar och hör delvis till deras natur. Strukturen kunde dock ha omarbetats på vissa ställen. Kapitel 2 bygger på en mycket omfattande litteraturgenomgång – det är ju naturligt, då Karlsson har många infallsvinklar och tillämpar flera angreppssätt. Han utvidgar emellertid även senare liknande diskussioner i de empiriska kapitlen, vilket leder till en del upprepningar och en känsla av att skribenten inte kunnat bestämma sig var han skall presentera sina infallsvinklar. Detta problem kunde Karlsson ha löst genom att i inledningskapitlet endast kort presentera de olika teoretiska angreppssätten och hur de relaterar till hans problemställning och flyttat över de mera detaljerade teoretiska diskussionerna till den empiriska analysen.

En annan liten strukturdetalj är att kapitel 11 om de interna flyttningarna i bolaget med fördel kunde ha kommit in tidigare, eftersom de frågor som behandlas i detta avsnitt utnyttjas redan i de tidigare kapitlen. Karlsson påpekar faktiskt flera gånger att dessa frågor behandlats redan tidigare. Dessutom väcker läsningen av de tidigare delarna tidvis frågor som besvaras först i kapitel 11. Kapitel 10 skulle också ha varit en naturlig avslutning på den empiriska delen.

Genomgången av källorna och den källkritiska analysen finner vi först i appendix I. Texten i detta appendix borde ha lagts in i brödtexten. Jag saknar också vissa tabeller och basfakta i själva texten. Till exempel finns det totala arbetarantalet inom tobaksindustrin över tid endast som bilagetabell. En sådan tabell kunde med fördel ha inkluderats i kapitel 4.

De substansmässiga svagheterna är ytterst få och av underordnad betydelse. I vissa fall kunde Karlsson ha problematiserat sina utgångspunkter och begrepp något mera ingående. Till exempel begreppet "downsizing" förblir vagt. Alla personalnedskärningar är knappast fråga om "downsizing", men Karlsson använder det tidvis även i denna betydelse.

Tobaksmonopolet som ett enda företag kunde också ha problematiserats. Fungerade monopolet faktiskt som ett enhetligt företag? Det hade ju inte förflutit någon längre period sedan bildandet av Svenska Tobaksmonopolet år 1915 och samgången hade ju så att säga varit framtvungen av politiska orsaker. Förekom det till exempel konflikter mellan de enskilda fabrikerna? En del fabriker hade ju redan vid fusionen lagts ner eller kraftigt beskurits. Tidvis är det också svårt att avgöra hur typiskt eller atypiskt Tobaksmonopolet var under denna period i svensk industri. Resultaten blir därför ibland något isolerade och skulle ha kunnat kompletteras med referenser till andra branscher.

En viss jämntjockhet i analysen och i hur resultaten presenteras förekommer också. De riktigt intressanta resultaten gömmer sig i den strida strömmen av empiriska resultat, analyser, infallsvinklar och diskussioner. Man får en känsla av att Karlsson ännu inte riktigt bestämt sig för vilka resultat som är de centralaste och som han vill framhålla. Resonemangen i det sista kapitlet kunde också ha lyfts upp och resultaten kunde modigt ha generaliserats och lagts in i ett större vetenskapligt och historiskt sammanhang. I det avslutande kapitlet får ju avhandlingsförfattaren äntligen ta ut svängarna!

Men dessa kritiska kommentarer gäller endast små skönhetsfel i ett annars utmärkt arbete. Karlssons avhandling är nämligen ett gediget, moget och självständigt vetenskapligt arbetet med många kvaliteter och det placerar sig klart ovanför den så kallade genomsnittliga avhandlingen. Det är helt enkelt ett mycket bra arbete!

Karlsson definierar sin frågeställning klart och redigt och griper sig verket an på ett välmotiverat sätt. Han kan applicera sina teoretiska modeller, begrepp och verktyg i praktiken. Den empiriska analysen baserar sig på ett intressant och delvis unikt arkivmaterial och Karlsson genomför sin analys systematiskt, professionellt och trovärdigt. Han är lite som en patolog när han dissekerar, tar "prover", kombinerar ledtrådar och analyserar sina sampel. Han förhåller sig kritiskt till sina resultat och har ett reflexivt sätt som gör att han vinner läsaren på sin sida. Hans arbete bidrar med flera intressanta och nya resultat till den historiskt och empiriskt inriktade arbetsmarknadslitteraturen. Flera av delstudierna kan bearbetas till artiklar.

Karlssons arbete påvisar än en gång att historiska studier kan ha relevans för dagens diskussioner. Det erbjuder intressant information om hur ett företag under mellankrigstiden på ett rationellt och målmedvetet vis tillämpade olika modeller för att underlätta effekterna av uppsägningarna och med metoder som vi uppfattar som varande av avsevärt senare datum, till exempel avgångsvederlag och omskolningsprogram. Arbetets största och intressantaste bidrag ligger emellertid, som jag ser det, i de nya insikter läsaren får om hur de olika parterna på arbetsmarknaden förhåller sig till och applicerar formella och informella normer och spelregler på arbetsmarknaden.

*Susanna Fellman**

* Fakultetsopponent